

نگاهی به تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر ترکیه با استفاده از نظریه پخش

علی شریفی*
ابراهیم برزگر**

چکیده

در این پژوهش، تلاش بر آن است تا با استفاده از نظریه پخش، تحلیلی بر تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشور ترکیه داشته باشیم. در این راستا، ترکیه به عنوان مقصد و حوزه پخش از حیث محیط پذیرا و ناپذیرا مورد بررسی قرار گرفته است. موضوع پخش که همان انقلاب اسلامی ایران است در عرصه‌های مختلف مطالعه شده و انواع پخش نیز توضیح داده شده است. سرانجام با تأیید تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر ترکیه، به این نتیجه رسیدیم که نقش اسلام در صحنه اجتماعی و سیاسی ترکیه در آینده افزایش خواهد یافت.

واژگان کلیدی

ایران، ترکیه، انقلاب اسلامی، نظریه پخش.

مقدمه

بعد از یک قرن غرب‌گرایی، هر چند ترکیه راه تغییر و تحول وسیعی را که بسیار عمیق و غیرقابل پیش‌بینی است طی نموده، ولی عمیق‌ترین ریشه‌ها و جلوه‌های فرهنگ اسلامی

dralisharifi15@gmail.com

barzegar@ut.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۲/۲۴

*. استادیار دانشگاه علامه طباطبایی.

** استاد دانشگاه علامه طباطبایی

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۱/۱۵

هنوز زنده مانده است. هویت عجیب شده مردم ترکیه با اسلام غیرقابل تغییر است؛ لذا بازگشت اسلام بعد از فترتی طولانی، جوابگوی ضرورتی ملی بود و کمالیسم موفق به غربی کردن کل جامعه نشد.

راهی را که آتاتورک برای اداره ترکیه در پیش گرفت هرگز نتوانست مشکل‌گشای این کشور باشد و از این‌رو، پس از مرگ او نوعی عدم تعادل و نوسان فکری و سیاسی، جامعه ترکیه را دربرگرفت و عرصه عمومی این کشور، همواره میدان تاخت‌وتاز نیروهای سیاسی سکولار، ملی‌گرا و چپ‌گرا شد. در این میان، جریان نواندیشی دینی و پایبندی به مناسک و احکام اسلام، راه خود را می‌جست و در اعماق جامعه ترکیه ریشه می‌دواند. مجموعه تحولات فکری و سیاسی جهان اسلام و به‌ویژه پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، ترکیه را محل تلاقی اندیشه‌ها و گرایش‌های موجود قرار داده بود و با توجه به تاریخ گذشته این کشور و روابط ویژه‌ای که با جهان غرب داشت، نوعی اسلام‌گرایی در ترکیه ظهور کرد که مرحله تکاملی آن را می‌توان امروز در قالب حزب عدالت و توسعه دید.

در نوامبر ۲۰۰۲ م حزب اسلام‌گرای «عدالت و توسعه» به رهبری «اردوغان» با کسب دوسوم آراء، قدرت را به دست گرفت. این حزب در انتخابات اخیر در ۲۰۰۷ م مجدداً به پیروزی رسید و با اصلاحاتی که طی رفراندوم ۱۲ سپتامبر ۲۰۱۰ م به عمل آورد موفق شد گستره حضور و قدرت نظامیان را در عرصه سیاست، محدود سازد.

جغرافیای انسانی و سیاسی ترکیه

جمعیت ترکیه در سال ۱۹۸۷ م، ۵۲ میلیون نفر با ۹۸٪ مسلمان، ۸۶٪ ترک و ۱۲٪ کرد بوده است و در حال حاضر (۲۰۱۳ م) حدود ۸۰ میلیون نفر است. (دونمز، ۱۳۸۹: ۳۲) در حال حاضر ترکیه دارای ۲۰ میلیون شیعه علوی با طریقت‌های گوناگون است که البته از لحاظ معتقدات، تفاوت‌هایی با شیعیان ایران دارند که در بحث شکاف شیعی - شیعی به تفصیل ذکر خواهد شد. نوع حکومت ترکیه، جمهوری پارلمانی می‌باشد. پایتخت آن، آنکارا در قسمت آسیایی ترکیه واقع شده و دارای ۷۰ استان می‌باشد که چهار استان آن در ترکیه اروپا و بقیه در ترکیه آسیا واقع گردیده است. طبق آمار ارائه شده در سال ۱۹۸۰ م جمهوری ترکیه دارای ۵۶۳ شهرستان و ۳۶۱۵۵ روستا بوده است.

احزاب مهم جمهوری ترکیه از سال ۱۹۸۰ به بعد

نام احزاب	سال تأسیس	رهبر حزب	گرایش
Ana Vatan Partisi حزب مام میهن	20-5-1983 ۱۹۸۳ - ۵ - ۲۰	Yildirim Akbulut ایلدیریم آک بولوت	راست‌گرا
Cumhur Halk Partisi حزب جمهوریبخواه خلق	20-5-1983 ۱۹۸۳ - ۵ - ۲۰	Erdal Inonu اردال اینونو - دنیز بایکال	چپ‌گرا
Dogru Yol Partisi حزب راه حقیقت	23-6-1983 ۱۹۸۳ - ۶ - ۲۳	Suleyman Demirel سلیمان دمیرل	راست‌گرا
Milli Hareket Partisi حزب حرکت ملی	7-7-1983 ۱۹۸۳ - ۷ - ۷	Alparslan Turkes آلپ ارسلان تورکش	ناسیونالیست
Refah partisi حزب رفاه	19-7-1983 ۱۹۸۳ - ۷ - ۱۹	Necmettin Erbakan نجم‌الدین اربکان	اسلام‌گرا
Bayrak Partisi حزب پرچم	29-7-1983 ۱۹۸۳ - ۷ - ۲۹	Yasar Yurt oven یاشار یورت اون	ناسیونالیست
Sol Demokratik partisi حزب دموکراتیک چپ	14-11-1985 ۱۹۸۵ - ۱۱ - ۱۴	Bulent Ecevit بولنت اجویت	چپ‌گرا

احزاب فضیلت به رهبری اربکان که پس از انحلال حزب رفاه به وجود آمد، سعادت به رهبری رجایی کوتان و نیز حزب حاکم عدالت و توسعه به رهبری رجب طیب اردوغان نیز از جمله احزاب جدیدالتأسیس بوده‌اند. (گل نهالی، ۱۳۷۶: ۱۶ - ۱۲)

نظریه پخش

نظریه پخش یا اشاعه یکی از نظریه رایج در باب توضیح چگونگی انتشار و گسترش ایده‌ها و اندیشه‌هاست که در سال ۱۹۵۳ میلادی از سوی هاگراسترنند، جغرافیدان سوئدی در حوزه گسترش نوآوری «پدیده‌های کشاورزی» و چگونگی گسترش «سل گاوی» ابداع و عرضه شد. هرچند نقطه آغاز کاربرد این نظریه در کشاورزی و شیوع بیماری‌ها بود ولی کاربرد آن در سایر عرصه‌های فرهنگی نیز تسری یافت. نظیر توجیه مسلط شدن مد شلوارک یا شلوار کوتاه که برای اولین بار در سال ۱۹۷۰ میلادی در پاریس به دنیا معرفی شد ولی به سرعت در بسیاری از نقاط جهان گسترش یافت و پس از اینکه مدتی از مد افتاد دوباره مد شده است. این نظریه، قدرت تبیین و توضیح هرگونه نوآوری فکری یا فیزیکی را دارد. هم علت اشاعه،

نحوه گسترش، مسیرها و مجاری پخش آن و هم علل توقف آن و علل گسترش مجدد و نیز پایداری برخی از امواج و زوال برخی دیگر را توضیح می‌دهد. (برزگر، ۱۳۸۰: ۴ - ۱)

۱. تعریف

اشاعه یا پخش عبارت است از فرآیندی که بر طبق آن یک امر فرهنگی (یک نهاد یا یک اختراع فنی و جز آن) که علامت مشخصه یک جامعه است در جامعه دیگری به عاریت گرفته، مورد پذیرش قرار می‌گیرد. این نظریه عوامل و انواعی دارد. (همان)

۲. عوامل نظریه پخش

هاگر استرند نظریه‌پرداز این نظریه، شش عامل را در این نظریه عمده می‌کند:

حوزه یا محیط جغرافیایی که می‌تواند پذیرا یا ناپذیرا باشد، زمان پخش، موضوع پخش، مبدأ پخش، مقصد پخش، مسیر حرکت. (همان: ۵)

۳. انواع پخش

هاگر استرند چند نوع پخش را تشخیص داده است:

جابجایی: که لازمه آن، انتقال فیزیکی فرد یا گروه حامل یک اندیشه است.

سلسله مراتبی: از یک فرد یا شهر مهم، نوآوری به افراد دیگر به شکل سلسله مراتبی

پخش می‌شود.

سرایتی: مثل گلوله برفی که اول کوچک بوده و به تدریج بزرگ می‌شود. (همان: ۷ - ۶)

حال بر اساس توضیحات اجمالی که درباره این نظریه ارائه شد به تحلیل تأثیر انقلاب

اسلامی ایران بر کشور ترکیه می‌پردازیم.

زمینه پخش

درباره زمینه‌شناسی پخش انقلاب اسلامی ایران در ترکیه، اجمالاً می‌توان از زمینه‌های فرهنگی و اقتصادی یاد کرد. ساختار سنی این کشور، اسلام‌گرایان را سرانجام وادار کرد راه‌حل میانه، یعنی بومی‌سازی انقلاب اسلامی را برگزینند. افزایش استفاده از حجاب اسلامی

و تظاهرات علیه اسرائیل و نیز بزرگداشت و تکریم هر چه بیشتر برخی مراسم مذهبی مانند عاشورا و تاسوعا را نیز می‌توان در زمره زمینه‌های فرهنگی یاد کرد. تانسو چیلر معتقد بود بنیادگرایان ترکیه به این دلیل در انتخابات مارس ۱۹۹۴ م پیروز شدند که مردم قصد داشتند به مشکلات اقتصادی واکنش نشان دهند.

مقصد و حوزه پخش

محیط پذیرا برای انقلاب اسلامی

۱. شکست پروژه غرب‌گرایی آتاتورک در تأثیرگذاری بر کل آحاد جامعه ترکیه، زمینه را برای رشد اسلام‌گرایی در دهه‌های بعدی فراهم آورد. تکوین سیستم چندحزبی در ترکیه و تثبیت دموکراسی به دنبال سیستم بازار آزاد، زمینه را برای تشکیل حزب توسط اسلام‌گراها مهیا می‌سازد. نیروهای اسلام‌گرا که سال‌ها تحت فشار و سرکوب نیروهای لائیک قرار داشتند از آزادی به دست آمده به شدت استقبال نمودند. (گل نهالی، ۱۳۷۶: ۱) ژان پل شارنه، یکی از متخصصین دنیای غرب، معتقد است که: «اسلام‌گرایی، مبارزه افرادی است که از سستی پایه‌های اخلاقی مصرف‌گرایی غرب به تنگ آمده‌اند». (اکبری، ۱۳۸۷: ۴)

۲. در ترکیه، تحت تأثیر انقلاب اسلامی، فعالیت‌های زیرزمینی و آشکار برای استقرار احکام اسلامی صورت می‌گیرد که هرچند محدود بوده ولی خطر گسترش آن موجب نگرانی دولت ترکیه شده است.

۳. فعالیت‌های اسلامی در ترکیه همچون تظاهرات ۲۰۰ هزار نفری مردم ترکیه در قونیه در پاسخ به ندای اسلام در محکومیت اسرائیل با شعارهایی همچون الله اکبر، لاله الا الله، مرگ بر اسرائیل در اواخر ریاست جمهوری کورو ترک و نخست وزیر سلیمان دمیرل، فعالیت‌های اربکان و جمال‌الدین کاپلان مفتی سابق ایالت آدانا مقیم کلن و دارای نشریه‌ای به نام تبلیغ. (وی معتقد است: ترکیه غیر مذهبی، معنویات مردم را از میان برد ... حامیان اسلام، ترکیه را آزاد خواهند کرد و سیاستمداران ترکیه باید کناره‌گیری کنند) (آگاه، ۱۳۶۹: ۴۹)

۴. ورود نسل جدید سیاستمداران دارای تمایلات اسلام‌گرایانه. (گل نهالی، ۱۳۷۶: ۱۲۶)

۵. نزدیکی ترکیه به جهان اسلام از ۱۹۸۰ م به بعد در نتیجه سیاست‌های اوزال. (همان: ۲۷)

۶. دگرگونی اقتصادی، اجتماعی چند دهه اخیر و مهاجرت مردم شهرهای دورافتاده

آناتولی به شهرهای بزرگی چون استانبول و آنکارا و از آنجا که دارای فرهنگ غنی اسلامی بودند این فرهنگ از آنها به مردم دیگر منتقل می‌شد. (همان)

۷. تلاش کارگزاران لائیک در استفاده از اسلام برای مقابله با ایدئولوژی‌های افراطی چپ و راست. (همان)

۸. اسلام به عنوان عامل مشترک بین کردها و ترک‌ها و بازدارندگی آن از تجزیه. (همان)

۹. عمومی‌شدن نظر طرفداران سنتز ترک - اسلام در دهه ۱۹۸۰ م که توسط روشنفکران ترکیه مطرح شد. (همان: ۱۲۸)

۱۰. فروپاشی شوروی که موجب کاهش اعتبار احزاب چپ شد و در نتیجه بیشتر طرفداران آن جذب گروه‌ها و تشکیلات اسلامی شدند. (همان)

۱۱. سیاست لیبرالیسم اقتصادی باعث تقویت اسلام‌گرایی در ترکیه شد و طبقه بورژوازی مسلمان ایجاد شد. (همان: ۱۲۹)

۱۲. سیاست ترکیه بر اساس الگوی همکاری پایدار بین کشورها شکل گرفته است که بین منافع مشترک طرفین و برداشت از جامعه بین‌الملل، به‌ویژه بالاترین رده سلسله‌مراتب قدرت در روابط بین‌الملل، موازنه ایجاد کرده است. به عنوان نمونه‌ای از این خط‌مشی جدید ترکیه که به شدت با روابط قبلی ترکیه و ایران در تضاد است، می‌توان به نقش ترکیه به منزله تسهیل‌کننده امور مربوط با مسئله هسته‌ای ایران و گروه ۵+۱ یعنی اعضای دائمی شورای امنیت سازمان ملل و آلمان، اشاره کرد. سیاست‌گذاران ترک این ایده را اشاعه داده‌اند که آنکارا بستر مناسبی برای گروه ۵+۱ است. دیپلمات‌های ترک، سیاست ویژه‌ای را در قبال موضوع هسته‌ای ایران دنبال می‌کنند. در ژوئن سال ۲۰۰۶ م تلاش‌های ترکیه در این راستا موفقیت‌آمیز ارزیابی شده، با این فرض که عبدالله گل، وزیر امور خارجه وقت ترکیه، سولانا را متقاعد کرد به ایران سفر کند و ضمن تسلیم گزارش خود به مقامات ایرانی، آنها را برای اتخاذ یک موضع متعادل در قبال گزارش گروه ۵+۱ آماده کند.

جایگاه ترکیه در این زمینه، تقویت دیپلماسی و از میان برداشتن فشار وارد شده بر ایران به منظور کمک به این کشور برای ارائه پیشنهادی راه‌گشا به تقاضای جامعه بین‌الملل از یک طرف و نگه داشتن ایران در مرزهای تولید صلح‌آمیز انرژی هسته‌ای و ممانعت از به وجود آمدن عراق دیگری به مثابه یک باتلاق در همسایگی خود از طرف دیگر است. ترکیه که خود در تلاش برای

دسترسی به انرژی هسته‌ای و ایجاد نیروگاه‌های اتمی است، استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای را حق مسلم ایران دانسته و همواره بر حل مسالمت‌آمیز مسئله هسته‌ای ایران تأکید کرده است. تحلیل‌گران ترکیه بر این عقیده هستند که این مواضع، مشخص می‌سازد که آنکارا برای حمایت از حق مسلم جمهوری اسلامی ایران در استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای، خواستار خلع سلاح هسته‌ای در منطقه و پایبندی به «ان.پی.تی» و همکاری ایران با سازمان‌های بین‌المللی است.

رجب طیب اردوغان، نخست‌وزیر ترکیه، در یک همایش بین‌المللی در مصر گفت: «کشورها را نمی‌توان با ادعای اینکه می‌توانند به تولید سلاح هسته‌ای روی آورند، از حق خود برای استفاده صلح‌آمیز محروم کرد». او پرسید آیا فردا اگر ترکیه هم بخواهد در این زمینه فعالیت کند با چنین اتهامی روبرو خواهد شد؟

در تحلیلی از محیط و وضعیت اسلام‌گرایی در ترکیه می‌توان گفت اسلام‌گرایی در ترکیه، پراکنده و دارای مراکز و محورهای متعدد است، اما به طور کلی می‌توان آنها را به سه دسته تقسیم کرد:

۱. محافظه‌کاران رادیکال؛

۲. اسلام‌گرایان دموکرات؛

۳. اسلام‌گرایان رادیکال و انقلابی.

۱. **محافظه‌کاران رادیکال:** پیروان نجم‌الدین اربکان‌اند که روش‌های درون نظام سیاسی را پذیرفته‌اند. از لحاظ ایدئولوژیک زمینه حرکت خود را امت می‌دانند و نسبت به تحولات جهان اسلام و رابطه مسلمانان با غرب حساس‌اند. احزاب نظام ملی، سلامت ملی، رفاه، فضیلت و سعادت در این زمره هستند. این گروه به رغم پذیرش روش‌های دموکراتیک برای دسترسی به قدرت و نیز حل مشکل جامعه ترکیه، اغلب، نسخه‌های رادیکال پیچیده‌اند و در برابر تأثیرات مدرنیته در نسل‌های مختلف ترکیه به دفاع جدی از ارزش‌های بومی و دینی پرداخته‌اند. با این حال، مخالف دریافت علم و تکنولوژی از غرب نیستند ولی ارزش‌های فرهنگی آن را رد می‌کنند.

۲. **اسلام‌گرایان دموکرات:** در برابر فشارهای رژیم لائیک علیه محافظه‌کاران رادیکال و

اصول ایدئولوژیک و روش‌های مبارزه آنان شکل گرفتند. در واقع، گروه‌های اصلاح‌طلب بین محافظه‌کاران رادیکال، درباره موضع‌گیری‌های سیاسی و ایدئولوژیک، طرز مبارزه و سازمان‌دهی، به تجدید نظر جدی پرداخته و فاصله بین خود و توده‌های مردم را به حداقل رساندند.

رژیم لائیک مدام جنگ فرسایشی خود علیه گفتمان رادیکال اسلام‌گرایان را تشدید می‌کرد. اسلام‌گرایان اصلاح طلب، سرانجام خط حرکت خود را در بن بست دیده و اصول و شعارهای رادیکال را تلطیف کرده‌اند. دگرگونی در نگرش و روش‌های اسلام‌گرایان رادیکال، نتایجی بسیار جدی و تعیین کننده برای جامعه ترکیه و حتی خود اسلام‌گرایان داشت. آنان با تشکیل حزب عدالت و توسعه به رهبری رجب طیب اردوغان، دولت مقتدری تشکیل داده و به موفقیت‌های بزرگی دست یافتند.

۳. اسلام‌گرایان رادیکال و انقلابی: با دو جریان فوق تفاوت اساسی دارند. آنان مبارزه در درون رژیم لائیک را رد می‌کنند و راه‌های دموکراتیک برای دسترسی به قدرت سیاسی را پذیرش مقررات بازی سیاسی رژیم لائیک قلمداد می‌کنند. آنان روش‌های مبارزه محافظه‌کارانه را مشروع نمی‌دانند. به نظر آنان تنها راه نجات ترکیه ایجاد دولت اسلامی است و برای رسیدن به این هدف، مبارزه مسلحانه با نیروهای لائیک، طبیعی و حتی الزامی است.

دلیل اصلی شکل‌گیری این گروه‌ها، پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و عدم موفقیت محافظه‌کاران رادیکال در پاسخ‌گویی به مطالبات توده‌های مسلمان بوده است. گروه‌های حرکت اسلامی و حزب‌الله، طرفدار اتحاد و نجات اسلامی‌اند. در حال حاضر، این گروه‌ها در اقلیت‌اند و رهبران آنها کشته یا محبوس شده‌اند.

همان‌طور که اشاره شد، اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه جزو گروه دوم، یعنی اسلام‌گرایان دمکرات‌اند و دارای مشی میانه در سیاست خارجی هستند. این گروه در واقع یک شاخه از پدیده اربکان است، ولی نگرش آنها به مسائل سیاسی به کلی با برداشت اربکان متفاوت است. اگرچه اردوغان در دوران دانشجویی خود، اتحادیه‌ای تشکیل داد و تحت تأثیر انقلاب اسلامی ایران درصدد برآمد که در راستای تشکیل یک حکومت دینی در ترکیه فعالیت کند، ولی خیلی زود این نگرش را عوض کرد و با پیش گرفتن سیاست‌های عمل‌گرایانه و فارغ از گرایش‌های ایدئولوژیک، به فعالیت پرداخت. اسلام‌گرایان فعلی عدالت و توسعه، این حزب را درون لایه مدرن حزب منحل شده رفاه تأسیس کردند. (اکبری، ۱۳۸۷: ۵)

انتخابات زود هنگام سال ۲۰۰۲ م به پیروزی نوگرایان انجامید. حزب عدالت و توسعه توانست با اتخاذ دیدگاه‌های معتدل و غیر ایدئولوژیک ۳۴/۲ درصد آراء را کسب کند و بدون نیاز به ائتلاف با سایر احزاب، موفق به تشکیل دولت شد.

علل پیروزی حزب عدالت و توسعه در ژوئیه ۲۰۰۷ م

برخی تحلیل‌گران پیروزی حزب عدالت و توسعه بر اثر ضعف دولت‌های پیشین در مدیریت ترکیه را یک رخداد اتفاقی قلمداد کردند. اما پیروزی مجدد اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه در انتخابات پارلمانی و ریاست جمهوری را باید یک تحول سیاسی و اجتماعی عمیق قلمداد کرد. مهم‌ترین پیام این پیروزی از یک سو مردود شمردن مشی کمالیسم و انحصارطلبی نظامی‌ها و از سوی دیگر موفقیت عملکرد حزب در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی و نیز پذیرش سیاست‌هایی است که با باورهای فرهنگی، دینی، سنتی و هویت مردم سازگاری بیشتری دارد.

حزب عدالت و توسعه، دوره پارلمانی و حکومتی نسبتاً موفق را پشت سر گذاشت و طبق معمول می‌بایست انتخابات پارلمانی ترکیه در ۴ نوامبر (۱۳ آبان) سال ۲۰۰۷ م برگزار می‌شد، اما بحران پیش آمده بر سر انتخاب رئیس جمهوری، موجب برگزاری انتخابات زود هنگام در این کشور شد. نامزدی عبدالله گل برای تصدی کرسی ریاست جمهوری با مخالفت شدید احزاب و نظامیان لائیک و کارشکنی نجات سزر رئیس جمهور ترکیه مواجه گردید. این امر باعث پدید آمدن بحرانی شد که در نهایت برای حل آن دولت به انتخابات پارلمانی زودهنگام متوسل شد. انتخابات پارلمانی ترکیه در ۳۱ تیر ۱۳۸۶ ش (۲۲ ژوئیه ۲۰۰۷) با شرکت بیش از ۴۲ میلیون نفر افراد واجد شرایط رأی دادن برگزار شد. مردم ترکیه در این انتخابات ۵۵۰ نماینده را از میان ۷۳۹۵ نامزد نمایندگی برگزیدند.

بر اساس اعلام «شورای عالی انتخابات ترکیه»، ۱۴ حزب سیاسی این کشور و ۷۰۰ نامزد منفرد در انتخابات شرکت کرده بودند. در این انتخابات حزب عدالت و توسعه با کسب حدود ۴۸ درصد آرا، یعنی ۳۴۱ کرسی از مجموع ۵۵۰ کرسی پارلمان، توانست اکثریت کرسی‌های را به خود اختصاص دهد. حزب جمهوری‌خواه خلق به رهبری دینیز بایکال، از سیاست‌مداران برجسته و کهنه‌کار این کشور، با کسب ۲۱ درصد آرا، ۱۱۳ کرسی پارلمان ترکیه و حزب حرکت ملی‌گرا به رهبری دولت باغچه‌لی نیز با کسب ۱۴/۵ درصد آرا، ۷۰ کرسی را به دست آوردند. نامزدهای مستقل نیز ۲۶ کرسی را تصاحب کردند. ۲۳ تن از این نمایندگان مستقل از کردها هستند. پیروزی حزب عدالت و توسعه از این منظر حائز اهمیت است که این حزب توانست در ۷۳ استان از ۸۳ استان ترکیه بالاتر از دو رقیب خود قرار گیرد. حزب جمهوری‌خواه خلق فقط در پنج استان غربی ترکیه و حزب حرکت ملی‌گرا نیز تنها در دو استان به پیروزی رسیدند.

نکته مهم دیگر این است که آرای حزب عدالت و توسعه در ۳۹ استان بیش از ۵۰ درصد کل آرا بود و توانست بیشترین درصد آرا را در برخی استان‌های کردنشین در جنوب شرقی ترکیه به خود اختصاص دهد.

حضور احزاب و ترکیب پارلمان جدید ترکیه به شرح زیر است:

نام حزب و گرایش	درصد آرا	تعداد نماینده	رهبر حزب
حزب عدالت و توسعه	۴۸٪	۳۴۱ کرسی	رجب طیب اردوغان
حزب جمهوری خواه خلق	۲۱٪	۱۱۳ کرسی	دنیز بایکال
حزب حرکت ملی گرا	۱۴/۵٪	۷۰ کرسی	دولت باغچه‌لی
نامزدهای مستقل	۱۶/۵٪	۲۶ کرسی	—————

انتخاب عبدالله گل به ریاست جمهوری نیز با چالش‌هایی مواجه شد، اما به هر حال پس از برگزاری دو دوره انتخابات بی‌نتیجه، بالاخره دور سوم انتخابات در روز سه‌شنبه ۶ شهریور ۱۳۸۶ با حضور ۴۴۸ نماینده از مجموع ۵۵۰ نماینده برگزار شد و عبدالله گل با کسب ۳۳۹ رأی حائز اکثریت مطلق (نصف به‌علاوه یک) آرا گردید و به منزله رئیس‌جمهور برگزیده شد.

برخی از دلایل پیروزی این حزب عبارتند از: کارنامه موفق اقتصادی، کارنامه موفق سیاست خارجی، افول ایدئولوژی کمالیسم و مطرح شدن بحران هویت در ترکیه، سیاست‌های اصلاحی داخلی، کارشکنی نظامیان و کمالیست‌ها در انتخابات ریاست جمهوری، دوری حزب عدالت و توسعه از فساد اداری و اقتصادی، قدرتمندتر شدن بازیگران غیر دولتی جدید در عرصه سیاسی ترکیه و اعتدال و میانه‌روی.

محیط ناپذیرا و موانع

۱. فعالیت اسلام‌گراها در نظام پلورالیستی موجود و رهبری حرکت توسط روشنفکران اسلامی با تحصیلات غربی که با ارزش‌های دموکراتیک غرب مأنوس هستند، حرکت‌های اسلامی را محافظه‌کار و میانه‌رو گردانده است. (گل نهالی، ۱۳۷۶: ۱۳۴)

۲. نفوذ عمیق لائیسزم در اکثریت طبقه متوسط شهری ترکیه و پذیرش هنجارهای پلورالیستی موجود نیز در این میان قابل ذکر است. در جامعه کنونی ترکیه، طیف وسیعی از

مردم از لائیزم و اقتصاد بازار حمایت می‌کنند. مطبوعات و رسانه‌های ترکیه شدیداً طرفدار نظام لائیک هستند. (همان: ۱۳۲)

۳. نقش مطبوعات و رسانه‌ها در طرفداری از نظام لائیک موجود از موانع رشد رادیکالیسم اسلامی در ترکیه است و عدم همگونی در بین حرکت‌های اسلامی و فقدان رهبری جامع از عوامل بازدارنده در رشد حرکت‌های اسلام‌گرایانه است. (همان: ۱۳۳) از سوی دیگر، مجلات و روزنامه‌های ترکیه نیز سعی داشتند که در مورد تأثیر انقلاب اسلامی بر ترکیه با بی‌اعتنایی برخورد کنند، اما پرداختن به این مسائل توسط این مطبوعات، دال بر آن است که متوجه خطر اسلام شده‌اند و می‌خواهند با بی‌اهمیت جلوه دادن آن، از گسترش آن جلوگیری کنند. مجله هفتگی نکته در مقاله‌ای با عنوان: «آیا ترکیه همانند ایران خواهد شد؟» به گونه‌ای تمایزات بین ایران و ترکیه را بیان داشت تا بدین نحو استنباط کند که در ایران، شرایط و موقعیت‌هایی بوده که در ترکیه هرگز وجود ندارد. برای نمونه این مجله به نبود رهبری مانند امام خمینی علیه السلام در ترکیه اشاره کرده است:

احتمالاً یک انقلاب اسلامی، قبل از هر چیز به کادر رهبری و توده‌های حامی احتیاج دارد اما به غیر از یک مشت جوان و روشنفکر که جوش و خروش انقلاب ایران را با عمق وجود حس کرده‌اند، کسی در میدان خود را نشان نداده است. (آگاه، ۱۳۶۹: ۴۸)

همین مجله در جایی دیگر نوشت:

چاپ کتاب امام به نام دولت در فقه اسلامی به زبان ترکی، پیگیری تحولات ایران از زمان وقوع و اعلامیه‌های ایرانیان انقلابی پس از اشغال سفارت آمریکا و مراکز فرهنگی ... هیجان جوانان مسلمان ترک را به مرور به اوج خود رساند ... در شهرهای بزرگ و در آناتولی کم و بیش در اجتماعات کوچک و مخفی در مورد انقلاب ایران بحث می‌کنند. روی دیوارها، شعارهایی چون تنها راه نجات اسلامی است، نوشته شده است و در گردهم آیی‌ها شعار الله اکبر، خمینی رهبر به گوش می‌رسید. (همان)

مجله مذکور این حرکات را بی‌فایده خوانده و نظرات برخی از نویسندگان و مقامات ترکی را برای اثبات اینکه در ترکیه انقلاب اسلامی رخ نخواهد داد، بیان می‌دارد. مثلاً از قول سولی

اوزال استاد دانشکده برکلی می‌نویسد: «ترکیه نه با ایران بلکه باید با مصر مقایسه شود و چنین مقایسه‌ای صحیح خواهد بود». (همان: ۴۹)

رسانه‌های وابسته به سکولارها در همان زمان، مدام از دست داشتن ایران در حوادث تروریستی و کشتار نویسندگان و قتل روزنامه‌نگاران سخن می‌گفتند. این ذهنیت‌ها و بدبینی‌های رهبران ترکیه نسبت به ایران، تنش‌های و بحران‌هایی را در روابط دو کشور ایجاد نمود؛ از جمله می‌توان به بحران سینجان اشاره کرد. به مناسبت روز جهانی قدس در سینجان مراسم یادبود بیت‌المقدس برگزار شد و در آن محمدرضا باقری، سفیر وقت ایران در ترکیه و محمود بن یاسین، نماینده سازمان آزادی بخش فلسطین، سخنرانی کردند. باقری در آن مراسم گفت: «اسرائیل فرزند نامشروع آمریکاست». سکولارها، اعم از چپ و راست و نظامیان اعلام کردند که آنچه در سینجان اتفاق افتاده حمله‌ای است به سیاست جدایی دین از سیاست که پایه و اساس جمهوری ترکیه است و نهایتاً سفیر ایران از آن کشور اخراج شد. به هر حال دولت ترکیه با خطر اسلام روبرو بود، اما به گونه‌ای عمل می‌کرد که گویا انقلاب اسلامی مخصوص ایران بوده است. چنان‌که روزنامه حریت در مورد مصاحبه اوزال، نخست‌وزیر ترکیه با خبرنگاران از قول او می‌نویسد: «ترکیه یک کشور لائیک است و رژیم مشابه رژیم خمینی در این کشور حاکم نخواهد شد». (آگاه، ۱۳۶۹: ۴۷)

۴. سخنان امام خمینی علیه‌السلام در شهریور ۶۵ در مورد آتاتورک و تضاد عقاید وی با اسلام با واکنش شدید دولت و مطبوعات ترک مواجه شد. همچنین می‌توان به اظهار نظر منوچهر متکی، سفیر وقت ایران در ترکیه در مورد نویسنده کتاب *آیات شیطانی* اشاره کرد که موجب طرح انتقادات جدی دولت ترکیه، به‌ویژه در خصوص نقش ایران در حمایت از تظاهرات گسترده مسلمانان ترکیه علیه آیات شیطانی گردید و اخراج متکی از آن کشور و تیرگی روابط سیاسی دو کشور را در پی داشت. (همان)

۵. نقش ارتش به عنوان مدافع لائیزم نیز در این میان قابل ذکر است. حاکمیت نظامی در ترکیه (۱۹۸۰ تا ۱۹۸۳) توانایی دولت را برای برخورد با جنبش‌های اسلام‌گرای داخلی و نیز جنبش پ.ک.ک افزایش داد و موجب برخورد با تبلیغات اسلام‌گرایانه‌ای شد که از تهران نشر پیدا می‌کرد. (قهرمان پور بناب، ۱۳۷۹: ۷۹)

۶. نبود اتحاد و همگرایی و همگونی در میان گروه‌های اسلام‌گرا و وجود طریقت‌های دینی که به شدت با همدیگر رقابت می‌کنند. (گل نهالی، ۱۳۷۶: ۱۳۳) دو طریقت بزرگ در میان سنی‌های ترکیه وجود دارند: نقشبندیه و پیروان نورجی.

نقشبندیه طریقت بزرگی است که سابقه آن به قرن ۱۴ برمی‌گردد و در ایران، عراق و کشورهای آسیای میانه پیروان زیادی دارد. اغلب رهبران تراز اول احزاب ملی‌گرا و اسلام‌گرای ترکیه با این طریقت رابطه دارند و علاوه بر اربکان، اوزال هم با آنها در ارتباط بود.

طریقت دوم پیروان سعید نورجی ملقب به بدیع الزمانند که یک دانشمند کرد بود و به رغم حرکت‌های اسلام خواهانه تلاش وی بیشتر بر نوشتن کتاب، تعلیم شاگردان و نیز تقویت ایمان متمرکز بود. این طریقت نیز میانه خوبی با نظام لائیک دارد.

طریقت سوم متعلق به علوی‌ها یا شیعیان ترکیه است که متشکل از چهار قومیت ترک، کرد، عرب و زازاز هستند. از آنجا که در آمارهای رسمی ترکیه، مذهب افراد قید نمی‌شود و از طرفی علویان هم تا همین اواخر، در تقیه زندگی می‌کردند، آمار دقیقی درباره میزان جمعیت ایشان در دسترس نیست ولی در حدود ۲۰ الی ۲۳ میلیون حدس زده می‌شود. (دونمز، ۱۳۸۹: ۳۲)

علوی‌ها به دو گروه عمده بکتاشی‌ها و قزلباش‌ها تقسیم می‌شوند. قزلباش‌ها نماز یومیه را ترک کرده‌اند و می‌توانند با زیارت مدفن حاجی بکتاش حاجی شوند. اعتقادات اصیل آنها حب مفرط نسبت به امام اول شیعیان و چهارده معصوم و بد دانستن ابوبکر و عثمان است. هر شخص معتقد به این سه عقیده از نظر آنها علوی کامل است. عقاید بکتاشی‌ها هم شبیه قزلباشیه و علی‌اللهی کرد است. آنها معتقد به تثلیث الله، محمد و علی هستند و مانند مسیحیان، عشای ربانی به جای می‌آورند. بر سر سفره خود شراب و نان و پنیر می‌گذارند. اکثریت علویان، مواضعی مخالف انقلاب اسلامی دارند؛ چرا که شیعیان ایران، آنها را مرتد می‌دانند. (قهرمان پور بناب، ۱۳۷۹: ۹۱) بنابراین نه تنها با مانعی به نام شکاف سنی - سنی مواجهیم، بلکه با مانعی دیگری به نام شکاف شیعی - شیعی در گسترش نفوذ انقلاب اسلامی مواجهیم. البته گروه معدودی از علویان منتسب به طریقت نقشبندیه، نظیر جماعت «محمد افندی» و گروه‌های «توحید» و «تنا» شریعت‌گرایی را با عقل‌گرایی آمیخته‌اند و به برقرار حکومت اسلامی اعتقاد دارند. (نوروزی و عبدخدایی، ۱۳۹۱: ۱۴۰)

۷. بولنت اجویت، نخست وزیر وقت ترکیه، ایران را به ادامه کوشش‌های خود برای صدور

انقلاب اسلامی و حمایت از پ.ک.ک. متهم نمود. در نهایت می‌توان به نقش ترکیه در حوادث کوی دانشگاه تهران در تیر ماه ۱۳۷۸ (۱۹۹۹ م) و اغتشاشات خیابانی پیش از آن اشاره کرد. مقامات ترکیه ضمن اتخاذ موضعی جانبدارانه در اظهاراتی مداخله‌جویانه، انتقادهای خود از نظام حکومتی ایران را با تندترین عبارات بیان کردند. بولنت اجویت، نخست وزیر ترکیه، با اشاره به اغتشاشات تهران چنین اظهار کرده بود: «این واکنش طبیعی مردم ایران در برابر یک رژیم سرکوب‌گر است». وی افزود:

مردم ایران، مردمی هستند با پیشینه فرهنگی و تاریخی غنی، از چنین مردمی نمی‌توان انتظار داشت که رژیمی منسوخ و سرکوب‌گر را به مدتی دراز تحمل کنند.

جمهوری اسلامی ایران نیز بلافاصله با واکنش تند نسبت به این اظهارات و دخالت‌آمیز خواندن آن، کاردار ترکیه را در غیاب سفیر آن به وزارت امور خارجه احضار کرد و نسبت به عواقب این گونه اظهارات به طرف ترکیه هشدار داد. (اکبری، ۱۳۸۷: ۱۴)

۸. تضعیف پایه‌های اقتصادی ایران بر اثر جنگ سبب تقویت جبهه اسلام سنی - وهابی عربستان شد. (قهرمان‌پور بناب، ۱۳۷۹: ۸۵)

۹. مواضع دولت ترکیه در حمایت از مخالفان و تروریست‌ها در سوریه و حمایت لجستیک و سیاسی از آنها در تضاد کامل با سیاست‌های دولت ترکیه قرار دارد؛ چرا که ایران، سوریه را خط مقدم جبهه جنگ علیه اسرائیل می‌داند.

۱۰. اشاعه فساد و فحشا در کشور ترکیه که از این لحاظ به تایلند دوم مشهور است و برای جذب توریست از همه امکانات خود استفاده می‌کند. جزایر و دهکده‌هایی با نام کشورهای اروپایی و حمام‌های مختلط در کنار سواحل دریای مرمره و مدیترانه به جلب مشتریان خود می‌پردازند. افزایش ایدز و مصرف مشروبات الکلی و کاهش سن اعتیاد نیز از جمله معضلات به شمار می‌آید. (مهرپور، ۱۳۷۰: ۷۰)

موضوع پخش

۱. برخی اوقات جمهوری اسلامی ایران را متهم به صدور انقلاب اسلامی به ترکیه می‌کردند. (آگاه، ۱۳۶۹: ۴۶) مسلماً هرگاه بین معتقدات مردم و سیاست دولتمردان شکاف ایجاد شود،

پیدایش خشونت و درگیری و بالاخره انقلاب، حتمی و ضروری است. ترکیه نیز از این حالت مستثنی نیست و انقلاب اسلامی ایران، نوری برای بیداری دل‌ها و ایجاد آگاهی و بازگشت به وجدان و فطرت است. یک آمریکایی مقیم ترکیه به نام آندرو کریک که دکترای علوم شرق دارد و خود را متخصص مسائل ترکیه می‌داند می‌گوید:

شما ترک‌ها غیر ممکن است که بفهمید در آستانه یک انقلاب اسلامی قرار دارید، لکن شاید زمانی متأثر شوید که به خاطر روزه نگرفتن در ملاء عام در میدان شلاق بخورید اما آن زمان خیلی دیر خواهد بود.

وی در حالی که یکی از مجله‌های اسلامی را در دست دارد، بخشی از آن را می‌خواند:

طبق تجزیه و تحلیل‌های تاریخی و معاصر در انطباق با نظرات اسلامی، جهان در حال حاضر، انتظار یک ظهور اسلامی عظیم به عنوان یک انقلاب اسلامی اصیل در ترکیه دارد. (همان)

۲. فعالیت‌های مذهبی میان نظامیان و اخراج برخی به دلیل فعالیت‌های مذهبی. (همان)

۳. ترکیه به حمایت ضمنی از حزب‌الله لبنان در جنگ ۳۳ روزه علیه اسرائیل پرداخت. اردوغان، نخست وزیر ترکیه در اظهارات صریحی بعد از بحران لبنان اعلام کرد:

تحولات اخیر در لبنان و فلسطین کشورش را به تجدیدنظر در مشارکت در طرح صلح خاورمیانه بزرگ وادار خواهد کرد. اقدامات اسرائیل، غیر انسانی و دور از وجدان است؛ تعدادی از قدرت‌های بزرگ از این اقدامات حمایت و تعدادی دیگر به تماشای رویدادها نشسته‌اند.

«صبری سیاری»، پژوهشگر مؤسسه تحقیقاتی راند آمریکا و مدیر مرکز مطالعات ترکیه در واشنگتن در خصوص حوزه‌های مختلف این تحولات که در دهه ۱۹۸۰ م اوج گرفت متذکر دلبستگی مردم ترک به اسلام و مفاهیم اسلامی و افزایش نیروهای مسلمان در قالب احزاب اسلامی، جماعت‌ها و طریقت‌ها، تکیه‌ها، خانقاه‌ها، مؤسسات، مراکز انتشاراتی و علاوه بر اینها پیدایش طبقه جدید روشنفکران شده است. (سیاری، ۱۳۷۶: ۱۵ - ۱۴)

اسلام‌گرایی در عرصه روشنفکری دینی

تا قبل از دهه ۱۹۷۰ م جامعه ترکیه را افرادی با تفکرهای چپ و معتقد به سوسیالیسم اعم از

نوع اروپایی و روسی آن تشکیل می‌دادند و دهه ۱۹۷۰ م دورانی بود که روشنفکران مسلمان و سوسیالیست به یک اندازه دارای نفوذ بودند، اما از اوایل دهه ۱۹۸۰ م عناصر اسلامی به طور جدی وارد عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این کشور شده‌اند. به همین دلیل از اوایل این دهه به بعد، عرصه روشنفکری ترکیه شاهد تفکرهای اسلامی نوگراست. صبری سیاری در این باره نوشته است:

در دهه ۱۹۸۰ م شمار روشنفکران اسلامی رو به افزایش گذاشت ... امروز میان نسل جوان، روشنفکرانی هستند که کنار مسائل دینی به موضوع‌های بین‌المللی و اندیشه‌های سیاسی اقتصادی غرب می‌پردازند ... به همین شکل برخی از دانشگاهیان و روزنامه‌نگاران از چپ افراطی به راست اسلامی گرویده‌اند. (همان: ۵۸)

بیشتر این روشنفکران، ریشه در شهرهای دوردست ترکیه دارند که مهاجرت آنها به شهرهای بزرگ یکی از ریشه‌های حرکت اسلامی موجود است که به نوعی به هویت‌یابی اسلامی منجر شده و طبعاً حتی ناسیونالیست‌ها و سکولاریست‌ها را نیز به خود جلب کرده است؛ چراکه جامعه ترکیه، پس از طرد اسلام توسط لائیسزم، با نوعی بحران هویت روبه‌رو شده بود. در حال حاضر، عمده‌ترین تفاوت روشنفکران مسلمان با لائیک‌ها در طرز نگرش آنان به اسلام است. لائیک‌ها مذهب را در حوزه فردی و عمدتاً اخلاقی و خصوصی می‌دانند ولی روشنفکران مسلمان آن را عنصری اجتماعی و ملی می‌دانند. برخی مانند جمال‌الدین کاپلان به حضور اجتماعی دین به معنی برپایی مجدد خلافت اسلامی معتقد بودند و برخی دیگر مانند علی بولاچ به آشتی دادن مفاهیم رسمی در قالب نظام حاکم با گرایش اسلامی معتقدند. از سال‌های ۱۹۸۳ م و با پیروزی حزب «مام وطن» به رهبری «تورگوت اوزال» فضا برای روشنفکری اسلامی بازتر شد. فروپاشی شوروی و افول تفکرات مارکسیستی در اوایل دهه ۱۹۹۰ م نیز موجب عقب‌نشینی تفکرات چپ و سوسیالیستی شد.

روشنفکران لائیک، به رغم اینکه خود را متصف به عنوان کمالیست یا آتاتور کیست می‌کنند ولی می‌کوشند به نحو عمل‌گرایانه به تفکرات غرب‌گرایانه بنیان‌گذار لائیسزم جامه عمل بپوشانند. اما لائیک‌های ترکیه هیچ‌گاه به تعریف مشخص و ملموسی از آن نرسیده‌اند و به همین دلیل یکدست و یکنواخت نیستند. یعنی عثمانلی‌چی‌ها، نوسمانیان و روشنفکران لیبرال معتقدند اسلام جزئی از هویت ترک‌هاست و رشد آن، رشد هویت ترکیه است. اما از دخالت اسلام در

سیاست یا بالعکس ناراضی‌اند و معتقدند تحولات اسلامی کنونی محصول وضعیت خاص تاریخی و اجتماعی است و اسلام به امور دنیوی چندان اشاره زیادی نکرده است. در مقابل این گروه، روشنفکران لائیک و کمالیست افراطی هستند که دیدگاهی رادیکال دارند. آنان از هر گونه فعالیت مذهبی و دینی اسلامی بیزارند و اسلام را میراثی شوم می‌دانند و از هر فعالیتی برای محدود کردن آن دریغ نمی‌ورزند اما از فعالیت‌های مذهبی دیگر اقلیت‌ها ابراز نگرانی نمی‌کنند. (همان)

اسلام‌گرایی در عرصه احیای شعارهای دینی در جامعه

گرایش به شعارهای دینی و واجبات اسلامی در اجتماع یکی از نشانه‌های اسلام‌گرایی در ترکیه به شمار می‌رود؛ چرا که عمل به واجبات اجتماعی دین اسلام همانند روزه ماه رمضان و حضور مردم در مسجدها هنگام نماز به خصوص نماز جمعه باعث شده است که سیاستمداران لائیک و ناظران غربی از آن به اسلامی شدن جامعه سیاسی ترکیه تعبیر کنند که تا حدی نیز این تعبیر به حقیقت نزدیک است.

یکی از عمده‌ترین شعارهای اسلامی که به جلوه‌ای عمده از اسلام‌گرایی در ترکیه تبدیل شده، پوشش اسلامی بانوان است که این موضوع در اسلام‌گرایی ترکیه نقش عمده‌ای را تا به حال ایفا کرده است.

تغییر خشونت‌بار نوع پوشش مردم از اولین اقدامات لائیک‌ها پس از به قدرت رسیدن آنان بود که بین مردم به شدت حساسیت ایجاد کرد که به انجام عکس‌العمل‌هایی در مقابل آن وادار شدند و تا به امروز نیز رعایت حجاب اسلامی در ترکیه از سوی محافل لائیک نشانه گرایش به اسلام و ضدیت با نظام لائیک محسوب می‌شود. در مارس ۱۹۸۹ م نمایندگان مسلمان مجلس، قانونی را به تصویب رساندند که بر مبنای آن کسی حق جلوگیری از پوشش اسلامی دانشجویان را نداشت، اما رئیس‌جمهور نظامی، کنعان اورن به اصرار لائیک‌ها و چپ‌گراها این قانون را وتو کرد و این امر موجب خشم و انزجار زنان مسلمان و تشکیل تظاهرات زیادی شد. روزنامه‌های ترکیه نوشتند: «زنان تظاهرکننده از سوی مردانی که با صدای بلند دعا می‌خواندند حمایت می‌شدند». (سیاری، ۱۳۷۶: ۵۰)

از آن زمان به بعد به سبب دیداری غیرعادی که بین کنعان اورن و رئیس ستاد مشترک، ارتشبد تورمتای صورت گرفت فشار خشونت‌آمیز لائیک‌ها در منع حجاب دانشجویان

گسترده‌تر شد و ده‌ها هزار دانشجوی دختر به جرم حفظ پوشش دلخواه خود از تحصیل منع شدند. البته در سال‌های بعد حرکت‌هایی به وجود آمد که توسط لائیک‌ها سرکوب شد. موضوع حجاب، وضعیتی سخت و چالشی دشوار را برای نظام لائیک ترکیه در دو دهه اخیر به وجود آورد. تعداد زیادی از دانشجویان دختر برای رعایت حجاب اسلامی از ورود به دانشگاه‌ها منع شدند و گاه برخی به زندان افتادند. گرایش روزافزون به حجاب اسلامی در میان بانوان ترک و متقابلاً مبارزه علیه کشف حجاب از سوی دولت‌های وقت پدیده‌ای غیرقابل انکار است. متین توکر نویسنده ترک ضد حجاب در این زمینه می‌نویسد:

مسئله روسری نشان دهنده جهت خطرناکی است که کشور به خود گرفته. امروز مقنعه در مدارس متداول می‌شود فردا در ادارات دولتی، رسمی می‌شود تا اینکه بالاخره آنها به هدفشان که همانا برپایی رژیم به سبک خمینی است برسند. (آگاه، ۱۳۶۹: ۵۴)

بحران منع حجاب وقتی اوج گرفت که یک بانوی محجبه به نام «مروه کاواکچی» در انتخابات پارلمانی ترکیه از حزب اسلام‌گرای فضیلت به پیروزی رسید و ورود شجاعانه و جسورانه وی با حجاب اسلامی به مجلس این کشور برای اولین بار از زمان تشکیل نظام لائیک، موج تازه‌ای را در جامعه علیه نظام لائیک به وجود آورد. وی به هنگام آیین سوگند مجلس، با مخالفت احزاب لائیک به خصوص چپ‌گرایان روبه‌رو شد و به نشانه اعتراض صحن مجلس را ترک کرد. نظام لائیک، وی را به بهانه داشتن تابعیت مضاعف آمریکا از تابعیت ترکیه خلع کرد و مانع ورود وی به مجلس شد (اکبری، ۱۳۸۷: ۱۴ - ۱۳) و به علاوه دادستان کل «ورال ساواس» برای وی تقاضای اعدام کرد.

به هر حال، مسئله پوشش اسلامی در دو دهه ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ م یکی از گسترده‌ترین صحنه‌های مبارزه اجتماعی بین لائیک‌های حاکم و اسلام‌گرایان بوده و هنوز نیز ادامه دارد. دولت اسلام‌گرای ترکیه توانسته بود لایحه‌ای را در مجلس به تصویب رساند که بر اساس آن، ممنوعیت حجاب در دانشگاه‌های ترکیه برداشته می‌شد. در واکنش به این مصوبه، از سوی مخالفان دو اقدام صورت گرفت: اول اینکه برخی از رؤسای دانشگاه‌ها از اجرای این قانون سرباز زدند. دوم اینکه مصوبه مذکور با طرح شکایت حزب جمهوریخواه خلق به دادگاه قانون اساسی کشیده شد و در نهایت لغو گردید. (ژوئن ۲۰۰۸)

البته در قانون جدید که توسط حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۱۳ م در دولت به تصویب رسید تنها دو نهاد ارتش و دستگاه قضایی از قانون آزادی حجاب مستثنی شده‌اند و کارکنان زن این دو نهاد همچنان حق استفاده از حجاب اسلامی را نخواهند داشت، ولی زنان محجبه ادارات دولتی ترکیه از این پس می‌توانند با حجاب اسلامی در سر کار خود حاضر شوند و مجبور نیستند به خاطر اعمال قانون منع حجاب در ادارات دولتی از شگردهایی چون کلاه گیس گذاشتن بر سر و ... استفاده کنند.

اسلام‌گرایی در عرصه فرهنگ و ابزار فرهنگی

از اوایل دهه ۱۹۸۰ م، تقریباً همه احزاب، گروه‌ها و تشکل‌های اسلام‌گرا به فعالیت‌های فرهنگی خود اولویت بیشتری دادند که این روند در اواخر دهه ۱۹۸۰ و دهه ۱۹۹۰ م با سرعت چشمگیری توسعه یافت؛ به طوری که از آن به انفجار انتشاراتی و تبلیغی اسلامی تعبیر می‌شود. (سیاری، ۱۳۷۶: ۱۴) تقریباً کلیه گروه‌ها و احزاب اسلام‌گرا در این دو دهه علاوه بر رسانه‌های سنتی، روزنامه رسمی و مجله‌های مختلف، فعالیت‌های زیادی از طریق ایجاد شبکه‌های تلویزیونی و برنامه‌های ماهواره‌ای انجام دادند.

انفجار انتشاراتی و رسانه‌ای در عرصه اسلام‌گرایی تا حد زیادی باعث نگرانی نظامیان حاکم در ترکیه شده است. می‌توان چنین نتیجه گرفت که اسلام‌گرایی با فعالیت‌های فرهنگی، رسانه‌ای و انتشاراتی اسلام‌گرا، توان موفقیت بیشتری از عرصه‌های دیگر داشته است.

اسلام‌گرایی در عرصه مدرسه‌ها و دانشگاه‌ها

یکی از برجسته‌ترین مواردی که بیشتر تحلیل‌گران درباره روند رو به رشد اسلام‌گرایی در ترکیه به آن استناد می‌جویند، مدرسه‌های مذهبی «امام خطیب» است. این مدرسه‌ها از سال ۱۹۴۹ م بر اثر فشار افکار عمومی جامعه ترکیه که باعث شد نظام لائیک با هدف تربیت ائمه و خطبای دینی دولتی به تأسیس مدرسه‌های امام - خطیب اقدام کند، فعالیت‌های خود را شروع کرد که در این مدرسه‌ها علاوه بر درس‌های رایج در دیگر مدرسه‌ها، مواد درسی عربی، قرآن، تفسیر، حدیث، تاریخ اسلام و ... نیز تدریس می‌شد که با استقبال چشمگیری به خصوص از جانب فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌ها روبه‌رو شد.

برنامه‌ریزان فرهنگی و آموزشی لائیک در ترکیه بارها نسبت به رشد این مدرسه‌ها در دو

دهه اخیر به دولت‌ها هشدار داده‌اند و تلاش در جهت هر چه بیشتر محدود کردن این مدرسه‌ها را جزو اولویت‌های برنامه‌های خود قرار داده‌اند.

اسلام‌گرایی در عرصه حضور در اقتصاد ترکیه

به میدان آمدن حزب امام میهن در دهه ۱۹۸۰ م به عنوان نیرومندترین حزب که موجب پیدایش بخش فعال و جدیدی در اقتصاد ترکیه شد - و سیاست باز اقتصادی تورگوت اوزال - اجازه داد گروه‌های اسلامی به صورت شرکت‌های اقتصادی جدید وارد بازار شوند. عمل‌گرایان مسلمان و جوان ترکیه با سرمایه‌گذاری‌های مشترک وارد رقابت با گول‌های اقتصادی لائیک مانند «کوچ» و «سابانچی» شدند. علاوه بر آن، همکاری اقتصادی با مؤسسه‌های مالی و تجاری خاورمیانه در دوران اوزال رشد بیشتری یافت و این فرصتی جدید برای اسلام‌گرایان به شمار می‌آمد. می‌توان نتیجه گرفت که اسلام‌گرایی در ترکیه از دهه ۸۰ به بعد به اشکال مختلف در حال رشد بوده و طبیعتاً بخش اقتصادی نقش مهمی را در این مسیر ایفا می‌کند.

اسلام‌گرایی در عرصه تلفیق آموزش و تجارت

فتح‌الله گولن و جماعت وی پدیده‌ای هستند که در دو دهه اخیر به خصوص دهه ۱۹۹۰ م علاوه بر آموزش و تجارت در صحنه سیاست ترکیه نیز نقش مهمی را بر عهده گرفتند. طریقت نوری که به بدیع‌الزمان سعید نوری منسوب است، اعتقاد عمیقی به فعالیت‌های آموزشی و علمی برای تحول جامعه دارد. به طوری که بدیع‌الزمان فعالیت خود را با برنامه‌ریزی در جهت ایجاد دانشگاهی شبیه الازهر در شهروان ترکیه آغاز کرد، بعد از مرگ وی پیروان وی در همان مسیری که او پا گذاشته بود قدم نهادند که موفق‌ترین آنها فتح‌الله گولن بود که به عقیده وی در سطح جهان باید نسل طلایی آفریده شود. نسلی که به اوصاف پیامبر ﷺ متصف است و برای تحقق این پروژه در سطح جهان تعداد ۱۸۲ مدرسه، ۳۰۰ آموزشگاه و ۲۴۰ خوابگاه‌های دانشجویی تأسیس کردند. دومین مرحله پروژه انتقال خدمات آموزشی و تبلیغی به خارج از ترکیه بود که در ۵۲ کشور جهان به افتتاح مؤسسات آموزشی موفق شدند.

فتح‌الله گولن در سخنرانی خود در نیویورک گفته بود: «در دنیا دو دینامیک وجود دارد که بر دنیای قرن بیست و یکم مسلط خواهد شد و انسان جدید را تربیت خواهد کرد: آموزش و تجارت».

به هر تقدیر فعالیت‌های زیاد آنان باعث شد که لائیک‌های افراطی فتح‌الله گولن و طرفدارانش را در رشد اسلام‌گرایی خطرناک‌تر از حزب رفاه ارزیابی کنند.

اسلام‌گرایی در عرصه گروه‌ها، جمعیت‌ها و احزاب اسلامی

اصولاً گروه‌گرایی و جماعت‌گرایی دینی یکی از خصوصیات جامعه ترکیه به شمار می‌رود. علاوه بر این، نظام لائیک ترکیه به دلیل تمامیت‌خواهی سیاسی و عدم فرصت به اسلام‌گرایان همواره مستعد ایجاد گروه‌های مخالف سیاست‌های رژیم در داخل و خارج بوده است. (سیاری، ۱۳۷۶: ۹۰)

یکی از موفقیت‌های بزرگ اسلام‌گرایان لغو ماده ۱۶۳ قانون جزایی این کشور در اواسط دهه ۱۹۹۰ م بوده است. این ماده که در زمان آتاتورک برای مبارزه با اسلام‌گرایی تصویب شد عضویت در طریقت‌ها و جماعت‌های اسلامی را جرم محسوب کرده و عملاً به دستاویزی برای سرکوب اسلام‌گرایان تبدیل شده بود. لغو این قانون باعث دوباره به صحنه آمدن گروه‌ها و احزاب و فعالیت‌های اسلام‌گرایان گردید که در دو دهه اخیر مجموع بین ۴۰ تا ۵۰ جماعت، گروه و تشکل اسلامی به وجود آمدند که هر کدام خطمشی و شیوه فعالیت خاص خود را داشتند. جماعت‌هایی نظیر «مظهر جیلار»، «یازی جیلار»، «منزل جیلار»، «علم جیلار»، «مدزهره جیلار» و گروه‌های مسلح اسلام‌گرا نظیر «حزب اسلامی کردستان» و «حزب‌الله ترکیه» از این جمله می‌باشد.

مهم‌ترین نقش در اسلام‌گرایی نوین ترکیه بر عهده احزاب دینی و اسلامی بوده است. (همان: ۸۶) اسلام‌گرایان در اوایل تشکیل جمهوری لائیک به لحاظ استبداد تک‌حزبی حاکم هرگز فرصت تشکیل احزاب سیاسی قانونی با گرایش اسلامی را نیافتند ولی با مرگ آتاتورک در سال ۱۹۳۸ م جانشین وی عصمت اینونو در مقابل فشار داخلی و خارجی بعد از جنگ جهانی دوم ناچار به گذار از استبداد تک‌حزبی به دموکراسی چندحزبی شد. در دهه ۱۹۵۰ م حزب دموکرات به عنوان حزب سیاسی مخالف دولت خواستار آزادی دین و بازگشت آموزش‌های دینی و تدریس آن در مدرسه‌ها و شناسایی دین به عنوان عامل اجتماعی ضروری برای همبستگی اجتماعی شد و برای اولین بار در تاریخ جمهوری ترکیه یک حزب شعار خود را آزادی دینی مردم اعلام کرد و طبعاً با آراء قاطع مردم مواجه شد و قدرت را به دست گرفت. در این راستا بود که مدرسه‌های امام خطیب در سال ۱۹۵۱ م گشایش یافت. اما این روند که مورد

خشم کمالیست‌ها و نظامیان آتاتورکیست قرار گرفت با کودتای خونین ۱۹۶۰ م پایان پذیرفت. سیاست‌های افراطی حزب جمهوری خواه خلق (حزب آتاتورک) گرچه با روی کار آمدن احزابی همچون «دموکرات» در دهه ۱۹۵۰ م و «عدالت» در دهه ۱۹۶۰ م تعدیل شد ولی حزبی با گرایش قوی اسلامی به صحنه نیامده بود. برخی معتقدند تأسیس «حزب اتحاد» توسط گروهی از سیاستمداران علوی بر تصمیم اربکان برای تأسیس یک حزب سیاسی سنی تأثیر داشت. (همان) حزب نظام ملی بعد از یک سال با کودتای ۱۹۷۱ م تعطیل شد، اما بعد از کودتا و باز شدن فضای سیاسی، اربکان «حزب سلامت ملی» را که در حقیقت ادامه «حزب نظام ملی بود» تأسیس کرد و هدف اصلی این حزب در این نکته نمود می‌یافت که «کلید سعادت و پیشرفت ملی در بازگشت به ارزش‌های سنتی اسلام است». این حزب به‌رغم ممنوعیت‌ها و محدودیت‌های شدید از جانب نظام لائیک، توانست نقش کلیدی را در دولت‌های ائتلافی دهه ۱۹۷۰ م ایفا کند و در انتخابات سال ۱۹۷۳ م، ۱۱/۹ درصد آرا و در سال ۱۹۷۷ م ۸/۱ درصد آرا را به خود اختصاص دهد. اگرچه آراء این حزب کم بود، به دلیل اینکه دیگر احزاب هم، آراء لازم را برای تشکیل دولت نیاوردند عملاً مجبور به ائتلاف با حزب سلامت ملی شدند. در نتیجه این حزب در سال ۱۹۷۴ م با حزب چپ‌گرای جمهوری خلق و در سال ۱۹۷۸ م با حزب راست‌گرای عدالت ائتلاف کرد و باعث ورود برخی نخبگان این حزب به وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های دولتی شد. این حزب همزمان با پیروزی انقلاب اسلامی راهپیمایی‌های خیابانی را در پیش گرفت که پس از یک کودتا «حزب نظام ملی» نیز مانند سایر احزاب ترکیه منحل شد و رهبران آن به زندان افتادند. از دهه ۱۹۸۰ م به بعد همراه با دیگر عرصه‌های اجتماعی تحولات احزاب اسلام‌گرا شتاب بیشتری به خود گرفت و تلاش آنان برای به دست گرفتن قدرت سیاسی، شکل آشکارتری به خود گرفت و با اعتماد به نفس بیشتری دنبال شد.

حزب رفاه که در سال ۱۹۸۳ م با هدایت اربکان تشکیل شد در سال‌های بعد به سرعت رشد کرد و به صورت نیروی سیاسی توجه همگان را به خود جلب کرد و در سال ۱۹۹۱ م موفق شد با کسب ۱۷٪ آرا وارد مجلس شود. نتیجه این انتخابات که تقریباً غیرمنتظره بود نشان داد که احزاب مذهبی هنوز نیروهای زیادی برای رشد و گسترش دارند. انتخابات بعدی در سال ۱۹۹۶ م نقطه عطفی در تاریخ احزاب اسلام‌گرای ترکیه بود که حزب اسلام‌گرای رفاه با ۱۵۸ کرسی مجلس به عنوان بزرگ‌ترین حزب در نظام سیاسی ترکیه به پیروزی رسید

و بنا بر سنت دیرینه مجلس ترکیه حق تشکیل حکومت باید به رهبر این حزب واگذار می‌شد ولی ابتدا این حق به اربکان داده نشد. ۹ ماه بعد به دلیل اختلافات عمیق دو حزب «راه راست» و «مام میهن» و شکست دولت ایلماز، راه برای به قدرت رسیدن حزب رفاه هموار شد و به‌رغم میل باطنی «دمیرل» و بعد از رایزنی‌های بسیار وی با «تانسو چیلر» رهبر حزب راه راست و متقاعد ساختن او، اربکان نخست‌وزیر شد که این جریان تحول زیادی را در اسلام‌گرایی مردم ترکیه داشت.

به لحاظ اینکه طی قرون متمادی، ترکیه به عنوان مرکز اقتدار مسلمانان و داعیه‌دار خلافت اسلامی مطرح بوده، اسلام‌گرایان این کشور همواره در عرصه‌های بین‌المللی به نوعی نقش محور و رهبری را برای خود قائل بوده‌اند. حزب رفاه در برنامه‌های خود تشکیل بازار مشترک اسلامی، اتحادیه نظامی کشورهای اسلامی (ناتوی اسلامی)، پول واحد اسلامی و ... را اعلام کرده و وحدت اسلامی را یکی از محورهای فعالیت خود قرار داده بود.

اربکان به کشورهای اسلامی نظیر ایران، پاکستان، اندونزی، مصر و مالزی سفر کرد و با تلاش‌های وی گروه دی - هشت موسوم به گروه هشت کشور بزرگ اسلامی شکل گرفت که متشکل از کشورهای اندونزی، مالزی، پاکستان، بنگلادش، مصر، ایران، نیجریه و ترکیه بود. سران این کشورها در ترکیه گرد هم آمدند و تشکیل گروه هشت کشور نیمه صنعتی اسلامی را اعلام کردند و از تشکیل بازار مشترک اسلامی حمایت می‌کردند. به هر حال، اسلام‌گرایان ترکیه در مسائل بین‌المللی از منافع مسلمانان حمایت می‌کنند و اربکان بارها خواستار خروج رژیم صهیونیستی از زمین‌های اشغالی و آزادی سرزمین‌های مسلمانان از اشغال بیگانگان شده است. این در حالی است که قبل از دهه ۱۹۸۰ م اسلام‌گرایان فعالیت‌های بسیار محدودی، آن هم در حد حمایت از مسلمانان ترک قبرس در مقابل یونانی‌تبارها داشته‌اند، ولی در دهه ۸۰ و به خصوص ۹۰، اسلام‌گرایان ترکیه حرف‌های زیادی برای گفتن دارند و علاوه بر بعد دولتی که در دوران قدرت حزب رفاه در عرصه بین‌المللی اعمال می‌شد سازمان‌های اسلامی وابسته به اسلام‌گرایان ترکیه در سراسر جهان، به خصوص در آسیای میانه و قفقاز و بالکان از اوایل دهه ۱۹۹۰ م فعالیت گسترده‌ای را آغاز کردند و اسلام‌گرایی محدود به مرزهای ترکیه نشد که تجربه فعالیت‌های حزب اسلامی رفاه در این باره مؤید این مسئله است.

انواع پخش‌ها

پخش جابجایی: با اعزام ملغین و سایر اهالی فرهنگ، دیدارهای حاجیان در مراسم حج، دیدارهای طرفین از کشورهای همدیگر و ... اتفاق افتاده است. مفروض این بود که این افراد با پذیرش نوآوری انقلاب اسلامی و بازگشت به کشورهای خود به گونه‌ای سرایتی و یا حتی سلسله مراتبی با توجه به نخبه بودن و قدرت تأثیرگذاری، عامل پخش ایده‌های انقلاب اسلامی شوند.

پخش سرایتی و اثر همسایگی: یکی از مباحث پخش سرایتی، تسری موضوعات پخش به نزدیک‌ترین اقشار، افراد و مناطقی است که در مجاورت تغییر و نوآوری قرار دارند. با توجه به مجاورت کشور ترکیه با ایران و برخی اشتراکات، انتظار سرایت انقلاب اسلامی به آنجا دور از تصور نبود (برزگر، ۱۳۸۰: ۲۷) و تحولاتی که در ترکیه صورت گرفت از جمله کودتای نظامیان و روی کار آمدن نظامیان با قدرت سرکوب بیشتر، تظاهرات و راهپیمایی‌ها و گرایش بیشتر مردم به مذهب را نیز می‌توان در راستای پخش سرایتی انقلاب اسلامی تفسیر کرد.

پخش سلسله مراتبی و پیشاهنگ‌ها: اگر نکته کاربردی پخش سرایتی در اثر «همسایگی» شناخته شود، پخش سلسله مراتبی را نیز می‌توان در عنصر «پیشاهنگ‌ها» برجسته کرد. (همان) به تعبیر دیگر در پخش پیوسته یک سری از نواحی، حالت پیشاهنگی و قافله سالاری نسبت به سایر نواحی دارند. یعنی روندهای مقدم نسبت به سایر مکان‌ها دارند. معنای لغوی این واژه به معنای گوسفند زنگوله‌داری است که در جلوی گله حرکت می‌کند. نظریه‌پردازان پخش، از آن نواحی که در انتشار فضایی جلوتر از سایر نواحی عمل می‌کنند برای پیش‌بینی پخش در زمان‌ها و مکان‌های بعدی استفاده می‌کنند. به تعبیر دیگر، در صورتی که پخش وارد این سرزمین‌ها شود، غیرقابل کنترل و به گونه سلسله مراتبی انتشار می‌یابد. فعل و انفعالات در کشور ترکیه پس از انقلاب اسلامی نیز در این راستا قابل فهم است و اصولاً «مه‌ار انقلاب» یک مفهوم شناخته شده در حوزه روابط بین‌الملل است.

گونه‌های دیگر پخش سلسله مراتبی «ایران» را باید در جایگاه تأثیرگذار آن کشور در موقعیت استراتژیک آن در خلیج فارس دانست. تأثیر ابرقدرت فرهنگی ایران بر کشور ترکیه نیز در این راستا غیر قابل انکار است. (برزگر، ۱۳۸۰: ۲۸ - ۲۷)

نتیجه

پس از تأسیس جمهوری ترکیه، نظام ترکیه بر مبنای جدایی سیاست از مذهب استوار شد و همین امور و همچنین خطر نفوذ شوروی در مناطق استراتژیک این کشور سبب گردید که ترکیه به سوی غرب و آمریکا گرایش یابد. ترکیه پس از جنگ جهانی دوم به طور کامل به آمریکا متمایل شد و ارتش خود را بر اساس نظرات متخصصان آمریکایی مدرنیزه کرد و بالاخره عضو ناتو شد و آمریکا و ناتو در این کشور از پایگاه‌های مختلفی برخوردار شدند.

در دوران حکومت پهلوی در ایران روابط سیاسی ایران و ترکیه در سطح عالی بود؛ زیرا سیاست خارجی هر دو کشور در یک راستا بود. با این حال به علت نامتوازن بودن سطح اقتصادی دو کشور، روابط اقتصادی طرفین مطلوب نبود اما ایران از راه ترانزیت ترکیه استفاده می‌کرد. پیروزی انقلاب اسلامی ایران موجب تحولات اساسی در روابط دو کشور شد. جمهوری اسلامی ایران درصدد بود بر اساس اصول اسلامی در صحنه بین‌الملل عمل کند و این مشکلی بود که در روابط با ترکیه مطرح بود؛ چرا که کشوری لائیک بود و به همین سبب گهگاهی اختلافاتی از این حیث بین طرفین بروز می‌کرد اما مقامات رسمی دو کشور پذیرفته بودند که این تنش را به حداقل کاهش دهند.

وقوع انقلاب اسلامی ایران توانسته بود تا حدی بر مردم مسلمان ترکیه اثر بگذارد. روی همین اصل، مطبوعات ترکیه و صاحب نظران در امور ترکیه در مورد احتمال انعکاس وقایع ایران در ترکیه به بحث و بررسی نشسته بودند و نظامیان ترک نیز از این احتمال ابراز نگرانی می‌کردند. اما اوزال که در ۱۹۸۳ م به نخست‌وزیری رسید سعی داشت به این نگرانی به دیده اغماض بنگرد و این گونه خطرات را نادیده بگیرد. لذا دولت ترکیه گهگاهی مطبوعات و گروه‌های پارلمانی را به دلیل پرخاشگری علیه جمهوری اسلامی ایران نکوهش می‌کرد و مسئله ایدئولوژی را در روابط دو کشور، غیرمؤثر قلمداد می‌کرد. دولت ایران نیز تمایل داشت که نقش ایدئولوژی را در برهم زدن روابط دو کشور نادیده انگارد. در کل، هرچند حکومت ترکیه در آینده نزدیک، اسلامی نخواهد شد ولی بدون شک، نقش اسلام در صحنه اجتماعی و سیاسی ترکیه شدیداً افزایش خواهد یافت.

با روی کار آمدن دولت اردوغان و حزب عدالت و توسعه، همگرایی نسبی در بسیاری از مسائل فیما بین در کشور به رغم برخی اختلافات اساسی رخ داد گرچه حزب عدالت و توسعه

و بنیان آن چندان اعتقادی به تلفیق دین و سیاست ندارند لکن این دولت را می‌توان همگراترین دولت ترکیه با سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران تلقی کرد.

منابع و مأخذ

۱. آگاه، محمد، ۱۳۶۹، *تأثیر انقلاب اسلامی بر ترکیه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲. احمدی، حمید، ۱۳۸۹، *روابط فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و همسایگان*، مطالعه موردی ترکیه، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۳. اکبری، نورالدین، «قدرت‌یابی اسلام‌گرایان در ترکیه و تأثیر آن بر روابط این کشور با جمهوری اسلامی ایران»، *رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، شماره ۱۵.
۴. برزگر، ابراهیم، ۱۳۸۰، «نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی»، *مجله پژوهش حقوق و سیاست*، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
۵. دونمز، نوری، ۱۳۸۹، *علویان ترکیه*، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
۶. سیاری، صبری، ۱۳۷۶، *جریانات اسلامی در ترکیه*، ترجمه حامد صادقی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
۷. قهرمانپوربناب، رحمان، ۱۳۷۹، «تأثیر انقلاب اسلامی بر ترکیه»، *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*، سال هفتم، شماره ۴، زمستان ۷۹.
۸. گل نهالی، رامین، ۱۳۷۶، *بررسی روند شکل‌گیری جریانات اسلام‌گرایانه در ترکیه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۹. مهرپور، اکبر، ۱۳۷۰، *علل و عواقب گرایش ترکیه به اروپایی شدن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱۰. نامور حقیقی، علیرضا، ۱۳۷۲، *پژوهشی پیرامون روند تحولات اسلام‌گرایی ترکیه*، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی بین‌المللی.
۱۱. نوروزی، رسول و مجتبی عبدخدایی، ۱۳۹۱، «انقلاب اسلامی و هویت‌یابی تمدنی در ترکیه»، *مطالعات انقلاب اسلامی*، شماره ۳۰، سال نهم، پاییز ۹۱.
12. Leaders: the lesson from turkey: Islam and Democracy, The Economist, London, 2007, vol. 384.